

Ксенија М. ВРАНЕШ*
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Оригинални научни рад
Примљен: 11. 03. 2020.
Прихваћен: 15. 07. 2020.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКА ПАРАДИГМА У ХАЗАРСКОМ РЕЧНИКУ МИЛОРАДА ПАВИЋА И ШКОЛИЦАМА ХУЛИЈА КОРТАСАРА

Иако је у разговору са Аном Шомло изјавио како није нарочито волео Хулија Кортасара, Милорад Павић се, можда и нехотице, надовезивао на књижевне експерименте аргентинског аутора. *Хазарски речник* у том погледу садржи више сличности са најпознатијим Кортасаровим романом *Школице*, него са делом Хорхеа Луиса Борхеса – нарочито ако имамо у виду однос поменутих аутора према енциклопедијским наративима. Док је енциклопедија у Борхесовом опусу мотив и симбол несумњивог ауторитета знања, у Кортасаровим *Школицама* и Павићевом *Хазарском речнику* она пресудно утиче на сам облик романа. Кортасарове *Школице* представљају зачетак енциклопедијске парадигме у савременом роману, с нагласком на нелинеарном читању, умножавању ауторских фигура и читалачкој слободи. Романескна форма *Школица* проистиче из интегралистичке визије света аргентинског писца која ће двадесет година касније навести Милорада Павића да у потпуности реализује форму енциклопедијског наратива коју је Кортасар тек наслутио.

Кључне речи: енциклопедијски наратив, Павић, Милорад (1929–2009), Кортасар, Хулио (1914–1984), *Хазарски речник*, *Школице*, читање, читалац, отворено дело.

О уверљивости лексикографско-енциклопедијске форме *Хазарског речника* можда најбоље сведочи чињеница да се по објављивању овај Павићев роман на полицама београдских књижара могао наћи међу речницима енглеског, немачког и шпанског језика (Јерков 1992: 165). Управо је значај академског дискурса и псеудонаучне форме у *Хазарском речнику* оснажио паралеле које су критичари и пре првог Павићевог романа повлачили између Милорада Павића и хиспаноамеричких писаца, посебно Хорхеа Луиса Борхеса (шп. Jorge Luis Borges). У аргентинском писцу је како домаћа тако и страна критика препознала Павићевог претходника, аутора приповедака које су инспирисале многе аспекте и ликове *Хазарског речника*, до те мере значајан утицај да је Павић називан чак и „балканским Борхесом” (Стојановић

---

* ksenija.m.vranes@gmail.com

2009: 100).¹ И сам Павић је у више наврата помињао Борхеса као једног од савремених писаца које цени и који су утицали на њега, а своје књижевне „naklonosti i nenaklonosti” када су у питању латиноамерички писци јасно је формулисао рекавши: „volim Borhesa, ne volim Kortasara”, а потом додао да се мање колеба „kod ovde navedenog 'da' nego kod 'ne' koje je uvek za oklevanje” (Шомло 1991: 27).

Управо је природа енциклопедичности у *Хазарском речнику* место за оклевање о овом специфичном хиспаноамеричком утицају на српског писца. Наиме, када се говори о борхесовској прози код Павића, превасходно се мисли на истакнуту ерудицију, усмереност ка научном дискурсу и присуство такозване енциклопедијске иконографије (в. Петровић 2012: 44), односно мотива апсолутне књиге, лавиринта, библиотеке и Вавилонске куле. Енциклопедичност Павићевог *Хазарског речника*, пак, много је комплекснија и по својој природи ближа такозваним енциклопедијским наративима тј. енциклопедијским романима (енгл. *encyclopedic narrative/novel*).

За идеју енциклопедијских наратива посебно је значајна 1957. година када Морис Бланшо (Maurice Blanchot) пише о својеврсном „доби енциклопедија” (в. Бланшо 1971), а Нотроп Фрај (Northrop Frye) у својој *Анатомии критике* (*Anatomy of Criticism*) слободно и уопштено одређује појам енциклопедијске форме и налази јој примере у свим тематским модусима (в. Фрај 1973: 315–326). У поетици отвореног дела коју Умберто Еко (Umberto Eco) износи у истоименој књизи 1962. године могу се препознати сличности са Фрајевом енциклопедијском формом (в. Еко 1979), а у *Џојсовим поетикама* (*Le poetiche di Joyce: dalla Summa al Finnegan's wake*) из 1965. године и *Улисса* (*Ulysses*), и *Финеганово бдење* аутор назива „una immensa enciclopedia”² (Еко 1966: 77), односно, „una caotica e vertiginosa enciclopedia”³ (Еко 1966: 160). Роналд Свигер (Ronald Swigger) 1975. додатно ће развити идеје Фрајевог енциклопедизма и повезати их са Бахтиновим виђењима менипејске сатире (в. Свигер 1975).⁴ Едвард Менделсон (Edward Mendelson) наредне године објављује две студије о Пинчоновом (Thomas Pynchon) делу *Дуга гравитације* (*Gravity's Rainbow*) у ком препознаје енциклопедијски роман и том приликом даје дотада најконкретнију и најјаснију дефиницију ове подврсте (в. Менделсон 1976а и Менделсон 1976б). Одлике енциклопедијских романа,

¹ Међу текстовима у којима се указује на Борхесов утицај на Павића посебно се истичу: Неђић 1986: 85; Зорић 1988: 1756–1758; Халкин 1988: 38; Делић 1991; Пијановић 1998: 148–149; Буркхарт 1998: 165; Рогозински 1999: 54; Јоковић 2002: 489–491; Бошковић 2002: 353; Цветановић 2002: V; Дамрош 2003: 262–263; Ахметагић 2006: 34; Алексић 2007: 89; Јанићијевић 2011: 871; Олах 2012: 44, 130, 231, 264, 305; Вучковић 2013: 612; Вуловић 2014; Новак Бајцар 2015: 108–119; Мустур 2015: 95–100; Штерлеман 2015: 56; Живковић 2016: 67, 133, 145.

² „једном огромном енциклопедијом” (Превод К. В.).

³ „једном хаотичном и вртоглавом енциклопедијом” (Превод К. В.).

⁴ Свигер пре свега уочава сличности између Фрајеве концепције енциклопедизма и ставова које Бахтин износи у *Проблемима поетике Достојевског* (*Проблемы поэтики Достоевского*), али је занимљиво напоменути да исте године када је објављен Свигеров чланак, у Москви се објављује Бахтинова расправа „Реч у роману” у којој, како Петровић наводи, „појам енциклопедија стиче теоријски легитимитет и почиње званичну историју у разматрању природе романесконог жанра” (Петровић 2013: 34).

према Менделсону, могле би се свести на следеће: циљ енциклопедијских романа је приказ целовитости знања (Менделсон 1976б: 162); радња је смештена у мање или више блиској прошлости (163); форма је неодређена (163); укључују друге књижевне облике (164); заузимају посебно значајно место у култури којој припадају (164); пружају детаљан приказ барем једне науке или уметности (164); приказују цинове или неку врсту гигантизма (164); „[n]one of their narratives culminates in a completed relation of sexual love”⁵ (164); истовремено су аналитични и синтетични (165); женски ликови су ретко заступљени изван архетипских или митских контекста (165); полиглотске су природе (165). И док је Менделсонов допринос у погледу настојања да се дефинише појам енциклопедијских романа неоспоран, листа карактеристика ове књижевне подврсте неодољиво подсећа на славну класификацију животиња из фиктивне кинеске енциклопедије са почетка једне Борхесове приповетке. Из тог разлога потоњи истраживачи (в. Андерсон 1986, Кларк 1992, Иконен 2006, Херман 2010, Ван Евејк 2011, Рејси 2014) Менделсонове закључке су упоређивали са доприносима Фраја и Бахтина док су се подсећали почетака формалног енциклопедизма представљених у „Уводној расправи у енциклопедију” („Discours préliminaire de l’Encyclopédie”) Жана Даламбера (Jean Le Rond d’Alembert) и одреднице „Енциклопедија” коју је за чувену француску енциклопедију написао Дени Дидро (Denis Diderot) (в. Дидро 2017).

Данас би се могло рећи да је постигнут одређени консензус око општих одлика енциклопедијских наратива, те се као прва и најважнија карактеристика најчешће наводи тежња за приказом тоталитета, било света, било знања, за који је скоро увек неопходно дело већег обима (Менделсон 1976б: 162; Кларк 1992: 105; Иконен 2006; Херман 2010: 138; Ван Евејк 2011: 206, 212; Рејси 2014: 39). Жеља за приказом целине света или знања превазилази сазнајне могућности једног аутора, па се у енциклопедијским романима појављује мноштво аутора или ауторских фигура (Ван Евејк 2011: 206, али и Дидро 2017). И поред бројних (псеудо-)аутора, енциклопедијски наративи придају значај читаоцу и инсистирају на чину активног и индивидуалног читања (Андерсон 1986: 912, 922; Ван Евејк 2011: 214, 216; Рејси 2014: 28). Такво читање је неминовно нелинеарно јер се тоталитет у овој књижевној подврсти најчешће представља посредством фрагмената који су повезани многоструким различитим везама, као што упутнице повезују одреднице енциклопедије (Кларк 1992: 105; Иконен 2006; Херман 2010: 138). Придавање важности улози читаоца, као и (не)могућност приказа целовитости којој се тежи, имплицирају отвореност форме и успостављање дијалога са читаоцем (Андерсон 1986: 918–919; Рејси 2014: 17; Ван Евејк 2011: 206). Поред тога, енциклопедијске наративе одликује и неодређеност форме, која понекад чак и имитира изглед и апаратуру енциклопедија (Менделсон 1976б: 163; Кларк 1992: 105; Рејси 2014: 17, 32–33). С друге стране, у жељи да се дочара тоталитет представљеног света, неретко се у енциклопедијске романе укључују многи разнородни садржаји, али се и инсистира на језику и писму као по-

⁵ „ниједан њихов наратив не кулминира оствареном везом сексуалне љубави” (Превод К. В.).

некад ограничавајућим средствима за стицање знања (Менделсон 1976б: 165; Иконен 2006). Најзад, енциклопедијски романи испољавају и висок степен метафиктивне свести и самокритичности (Свигер 1975: 353; Рејси 2014: 17).

После ове подуже дигресије о појму енциклопедијских наратива постаје јасно зашто Борхеса, који је писао искључиво кратке форме и чији је енциклопедизам симболичке, или тематско-мотивске природе, многи аутори не сврставају у писце енциклопедијских романа. Отуда се за Борхесова дела каже да обухватају одређени „meta-encyclopedic content”⁶ (Рејси 2014: 230), а за самог Борхеса да „should definitely be considered within the tradition of [...] the encyclopedic impulse”⁷ (Свигер 1975: 359) и универзализма (Свигер 1975: 358). И премда Павићев енциклопедијски роман оличен у *Хазарском речнику* не дели превише сличности са борхесовским енциклопедизмом, то нипошто не значи да му се претходник или сродник не може препознати међу делима хиспаноамеричких писаца. Наиме, енциклопедичност Павићевог *Хазарског речника*, веома је блиска начину на који је енциклопедијска парадигма заступљена у делу једног другог аргентинског аутора, то јест, у Кортасаровом роману *Школице*.

Хулио Кортасар (Julio Cortázar), аргентински писац петнаест година млађи од Борхеса, прославио се као један од припадника такозване „велике четворке” хиспаноамеричког бума заједно са Габријелом Гарсијом Маркесом (Gabriel García Márquez), Маријом Варгасом Љосом (Mario Vargas Llosa) и Карлосом Фуентесом (Carlos Fuentes) (Шо 1998: 99–158; Рама 2005). Иако је читавог живота писао и поезију и својеврсне разнородне алманaxe, Кортасар је остао упамћен по приповеткама и романима, и то посебно по роману *Школице* (*Rayuela*) објављеном 1963. године. Поред тога што се *Школице* сматрају Кортасаровим ремек-делом и синтезом његовог стваралаштва, многи критичари мишљења су да је управо овим Кортасаровим романом започео такозвани бум хиспаноамеричке књижевности (Шо 1994: 361; Кинг 2006: 69), период изванредног присуства, ако не и доминације хиспаноамеричких аутора на међународној књижевној сцени.

Попут многих романа хиспаноамеричког бума, и *Школице* се опира сваком покушају сажимања фабуле у неколико реченица. У још једном таквом узалудном настојању могли бисмо се подсетити да овај Кортасаров роман подељен на три дела приповеда причу о животу аргентинског боема у Паризу, Орасија Оливејре (Ногасио Oliveira), о његовој бурној љубави са Уругвајком Магом (La Maga), и каснијој потрази за њом како у француској престоници, тако и са друге стране Атлантика, у Буенос Ајресу. У Аргентини се Оливејра враћа необичном животу са својим пријатељем и његовом супругом у несвакидашњем окружењу циркуса, све до неразрешеног назови-краја романа на прозору луднице. Судаћи само по форми и радњи *Школица* никако се не би могло закључити зашто и како би овај Кортасаров роман могао бити претходник Павићевог романа-лексикона. Међутим, ова два, на први поглед

⁶ „метаенциклопедијски садржај” (Превод К. В.).

⁷ „дефинитивно треба да буде разматран у традицији енциклопедијског импулса” (Превод К. В.).

сасвим различита и удаљена романа, као што је поменуто, заиста деле бројне централне одлике,⁸ а неке од најважнијих међу њима уједно су и кључне карактеристике енциклопедијских наратива у целини.⁹

Поред наслова *Хазарског речника* који недвосмислено упућује на енциклопедијске наративе, Милорад Павић је, као што је познато, свој роман-лексикон обогатио низом карактеристика и елемената које подражавају лексикографску форму. Пре свега, сам текст романа подељен је у три књиге, а сваку од књига не сачињавају поглавља, већ речничке одреднице. Како би што верније опонашао форму лексикона, Павић је текст романа типографски распоредио у два ступца,¹⁰ одреднице повезао системом упутница, и читаоцу на располагање ставио садржај и списак одредница која се налазе у речнику.¹¹ Поред тога, на самом почетку романа налазе се „Претходне напомене уз друго, реконструисано и допуњено издање” у којима тобожњи приређивач износи историјат (фиктивног) *Хазарског речника*, образлаже актуелни склоп речника и упућује читаоца у начине коришћења речника. На овом месту Павић објашњава систем упутница, али и нуди читаоцу, како каже, „безброј начина” (Павић 1984: 18) за читање своје књиге. Међу бројним приступима књизи, Павић помиње да је читалац може користити као речник и читати само оне одреднице које га занимају, може прочитати *Хазарски речник* као роман, од корице до корице, може читати роман слева надесно и здесна налево, дијагонално, насумице, итд. И најзад, дајући потпуну слободу читаоцу и инсистирајући на активном, нелинеарном и индивидуалном читању, Павић свом читаоцу поручује да може занемарити сва правила за читање романа и читати га по сопственом нахођењу стварајући тако свој *Хазарски речник*.¹²

Премда Кортасарове *Школице* ни својим насловом, ни радњом не упућују на енциклопедијски наратив, Аргентинчев роман садржи низ елемената који врше функције енциклопедијске опреме. На самом почетку *Школица* читалац се такође сусреће са упутствима за *употребу* романа у којима аутор, попут приређивача енциклопедије, објашњава начине на које се може користити његова књига:

⁸ Суштинској сличности Кортасаровог и Павићевог дела посветили смо докторску дисертацију под насловом „Наратив љубави у романима Хулија Кортасара и Милорада Павића” (в. Вуловић 2018). У њој се читалац може обавестити и о релативно ретким подробнијим компаративним студијама о Павићу и Кортасару (Вуловић 2018: 1–4).

⁹ Оба романа су веома често поређена са Џојсовим *Уликсам* (нпр. Харс 1966: 297; Фуентес 1967: 68; Гнуцман 1989: 91; Јовановић 1991: 71; Варела Хакоме 1993: 158; Вучковић 2013: 516) и *Библијом* (Јерков 1994: 42; Аморос 2014: 27), делима која представљају врхунске примере књижевне енциклопедичности.

¹⁰ Павић се определио за овај типографски распоред у првом издању романа, док је у каснијим издањима романа ова пишчева одлука ретко поштована.

¹¹ Више детаља о паратексту Павићевог романа може се пронаћи у: Калус 1999; Вуловић 2018: 142–144.

¹² О читању, читаоцима и текстуалности у *Хазарском речнику* видети нпр.: Јерков 1992; Хардин 1997; Пијановић 1998; Павић 2005: 19; Вуловић 2018.

A su manera este libro es muchos libros, pero sobre todo es dos libros. El lector queda invitado a elegir una de las dos posibilidades siguientes:

El primero se deja leer en la forma corriente, y termina en el capítulo 56, al pie del cual hay tres vistosas estrellitas que equivalen a la palabra *Fin*. Por consiguiente, el lector prescindirá sin remordimientos de lo que sigue.

El segundo se deja leer empezando por el capítulo 73 y siguiendo luego en el orden que se indica al pie de cada capítulo. En caso de confusión u olvido, bastará consultar la lista siguiente: 73 – 1 – 2 – 116 – [...] – 131 – 58 – 131.

Con el objeto de facilitar la rápida ubicación de los capítulos, la numeración se va repitiendo en lo alto de las páginas correspondientes a cada uno de ellos.¹³ (Кортасар 1991: 3; курзив је присутан у оригиналу).

Док је Павић свом читаоцу најављивао безброј начина читања *Хазарског речника*, Кортасар је кудикамо скромнији, па читаоцу нуди многа, али најпре два начина читања. Пратећи први предложени начин читања *Школица*, читалац ће занемарити читав трећи део романа, и Кортасар му сугерише да тако учини без икакве гриже савести због непочитаних поглавља. На сличан начин аутор речника или енциклопедије прихвата извесност да неке одреднице његовог дела можда никада неће бити прочитане, или да их неће све консултовати исти читалац. Други начин читања који Кортасар предлаже представља нелинеарни, фрагментарни и нетрадиционални приступ роману. Најзад, унутар самог романа, у његовом 154. поглављу (Кортасар 1991: 461–462), пишчев алтер его поручује да се његово дело може читати како је читаоцу воља, те да може бирати редослед читања поглавља и које хоће или неће прочитати, чиме читаоцу даје коначну и апсолутну слободу. Отуда су поглавља *Школица* слична енциклопедијским одредницама по фрагментарности своје природе, као и по могућности њиховог међусобног комбиновања по читаочевом нахођењу.

Иако Кортасар поглавља свог романа не повезује системом упутница, она јесу повезана бројевима који на крају сваког поглавља воде до следећег предвиђеног „Упустствима за употребу романа”. Поред тога, између сва три дела романа успоставља се сложена мрежа међусобних веза и односа која иначе фрагментарна поглавља *Школица* повезује у једну ипак кохерентну целину. Последица фрагментарности, али и комбинаторности и повезаности поглавља Кортасаровог романа јесте управо раније поменута могућност слободног и нелинеарног читања која представља важну карактеристику енциклопедијских наратива заступљену у *Школицама*. Треба поменути да Кортасар заиста оставља опцију да се *Школице* читају и линеарно, алтернативу која се чини једнако смисленом као и читање речника од почетка до краја,

¹³ „Ova knjiga sastoji se u neku ruku od više knjiga, a naročito od dve. Čitalac može da se smatra pozvanim i da odabere jednu od sledeće dve mogućnosti: Prva knjiga se čita kao što se knjige obično i čitaju, a završava se poglavljem 56, ispod kojeg tri ljupke zvezdice stoje umesto reči *Kraj*. Prema tome, čitalac može mirne duše da preskoči poglavlja posle tog broja.

Čitanje druge knjige može pak početi 73. poglavljem, da bi se potom pratio redosled naznačen na kraju svakog poglavlja. U slučaju zbrke ili zaborava dovoljno je da čitalac posegne za ovim spisikom: 73 – 1 – 2 – 116 – [...] – 131 – 58 – 131.

Radi lakšeg i bržeg nalaženja svako poglavlje nosi svoj broj istaknut u gornjem desnom uglu svih stranica koje mu pripadaju” (Кортасар 1984: 5).

али је очигледно да аутор фаворизује нетрадиционалне начине читања свог романа и активан приступ читаоца тексту (Болдори 1966: 60; Алегрија 1969: 460; Макадам 1971: 672; Острија Гонсалес 1980: 19; Хаси 1981: 59; Аласраки 1994: 214–215)¹⁴.

Активно и нелинеарно читање тражи и читаоца који је спреман да активно приступи тексту. Још је Дени Дидро инсистирао на томе да енциклопедија захтева „le lecteur attentif”¹⁵ (Дидро 2017) који сумња у написано, преиспитује, упоређује и не стаје код првог понуђеног одговора. Пажљиви читалац о ком Дидро пише вољан је и у стању да уложи одређени труд како би досегао сва знања и разумео сложене односе у којима се одреднице налазе (Дидро 2017). Као што је случај са славном *Енциклопедијом*, и успех читања *Хазарског речника*, како „приређивач” вели у „Претходним напоменама”, зависи искључиво од читаоца:

Тако ће сваки читалац сам склопити своју књигу у целину као у партији домина или карата и од овог речника добити као од огледала онолико, колико у њега буде уложио, јер се од истине – како пише на једној страници овог лексикона – и не може добити више но што у њу ставите (Павић 1984: 19–20).

Читаоцу *Хазарског речника* дата је изузетна слобода и одговорност да сâм одлучује о редоследу читања одредница и књига Павићевог романа, односно, о редоследу догађаја у роману и њиховом значају, па стога и о средњим темама дела (Вуловић 2018: 148). Павићев читалац има задатак да повеже одреднице и попуни празнине, јер како писац каже, „рад у празном простору између одредница остаје да се изврши у читаочевој машини” (Павић 1989: 635).

С друге стране, управо се у *Школицама* формулише позната Кортасарова подела на читаоце-женке (шп. *lector hembra*), пасивне, традиционалне читаоце који се не улажу у књигу, и читаоце-саучеснике (шп. *lector-cómplice*), активне читаоце којима је до текста стало једнако као аутору самом. Први, линеарни начин читања *Школица* Кортасар намењује читаоцу-женки, док је фрагментарно и скоковито, фаворизовано читање намењено читаоцу-саучеснику, пишчевом сапутнику и сапатнику са којим дели ауторски задатак:

Mejor, [el autor] le [al lector] da como una fachada, con puertas y ventanas detrás de las cuales se está operando un misterio que el lector cómplice deberá buscar (de ahí la complicidad) y quizá no encontrará (de ahí el copadecimiento). Lo que el autor de esa novela haya logrado para sí mismo, se repetirá (agigantándose, quizá, y eso sería maravilloso) en el lector cómplice¹⁶ (Кортасар 1991: 327).

¹⁴ Начини читања *Школица* и уопштено тема читања у овом Кортасаровом роману налазе се међу најзаступљенијим преокупацијама критичара који се баве Кортасаровим делом. О овим темама може се више сазнати у нпр.: Алегрија 1969; Острија Гонсалес 1980; Баренећа 1981; Бокино 1990: 147; Хардин 1994; Гонсалес Дуењас 2014: 16–17; Вуловић 2015; Вуловић 2018.

¹⁵ „пажљивог читаоца” (Превод К. В.).

¹⁶ „Или још боље, аутор читаоцу даје нешто попут фасаде, са вратима и прозорима иза којих се одиграва мистерија коју ће читалац-саучесник морати да потражи (отуда саучесништво) и можда је неће пронаћи (отуда сапатништво). Оно што аутор таквог романа буде постигао за себе, понављаће се (можда достижући циновске размере, али то би већ било чудесно) у читаоцу-саучеснику” (Превод К. В.).

Кортасаров читалац-саучесник наставља дугу традицију активног читања где његов задатак постаје увиђање веза између наизглед неповезаних делова романа,¹⁷ као што активни читаоци енциклопедија сагледавају међусобне односе између различитих одредница, или као што читаоци *Хазарског речника* уочавају везе, сличности и разлике између одредница трију књига романа-лексикона.

Разлог за постојање три књиге *Хазарског речника*, а не једне, може се пронаћи у ауторовој потреби да прикаже *целу* истину о хазарском питању. Павић верује да ће читалац *Хазарског речника* бити у стању да изађе на крај са три веома различита наратива обојена другачијим верским учењима, те да у празнинама њихових прича докучи истину о Хазарима, ако она уопште постоји. Павић у своје дело усађује тензију између тежње за целином сазнања о судбини Хазара и отворености наратива коју узрокују очигледне празнине и нејасноће које званичне историје остављају, што је једна од централних одлика енциклопедијских наратива. Свестан да целовиту истину не може пружити један извор, али ни један аутор, Павић најпре мистификује и негира сопствену ауторску улогу, а потом ствара и низ псеудоаутора свога романа и ослања се на велики број извора.¹⁸ Како би историјски наратив о Хазарима учинио уверљивијим и потпунијим, Павић је укључио разноврсне књижевне и не-књижевне садржаје, па се у *Хазарском речнику* може наћи слика наводне „реконструкције” насловне стране Даубманусовог речника, портети важнијих историјских личности, илустрације мање познатих предмета и појмова попут меноре из Челарева или Шејтановог прстомета, непреведена песма на непознатом језику и писму, насловна страна Халевијеве књиге о Хазарима, спискови коришћене литературе, писма Дороте Шулц, итд. Најзад, *Хазарски речник* се несумњиво сврстава у ред енциклопедијских романа и по наглашеном метафиктивном карактеру, имајући у виду да Павићев роман-лексикон представља управо повест о састављању *Хазарског речника* и свим потешкоћама које су многи његови аутори превазилазили у том подухвату.

Тежња за целовитим приказом стварности чини једну од најважнијих одлика новог хиспаноамеричког романа (Варгас Љоса 2007: xxv-lviii; Дицков 2016: 136) ком припадају и Кортасарове *Школице*, те ова карактеристика прави директну спону између Аргентинчевог дела и енциклопедијских наратива. Сам Кортасар у роману каже да се „la acumulación de fragmentos cristalizara bruscamente en una realidad total”¹⁹ (Кортасар 1991: 386; подвукла К. В.), те како би приказао ту целовиту стварност, писац у трећи део *Школица* укључује целу песму Октавија Паса (Octavio Paz), одломак из есеја Хосеа Лесаме Лиме (José Lezama Lima), новинске чланке о злочинима широм света, тривијалним догађајима на светским дворовима, упозорења на свакодневне опасности, трактате душевних болесника, одломке из биографија познатих

¹⁷ За више детаља о целинама које чине наизглед неповезани делови *Школица*, видети: Харс 1966: 284; Болдори 1966: 65; Баренеџа 1981: 221; Аласраки 1994: 214–215; Аморос 2014: 53.

¹⁸ О ауторима *Хазарског речника* и историјским изворима које Павић користи, видети: Делић 1991: 198–201; Голден 1991; Михајловић 1992: 60–74; Олах 2012: 147; Вуловић 2018: 149–153.

¹⁹ „гомилање одломака одједном кристализира у једну *целовиту стварност*” (Превод К. В.).

личности, научне студије, итд. Поред очитог мешовитог ауторства у разнородном трећем делу *Школица*, како би додатно дестабилизовао пишчев ауторитет и децентрализовао позицију знања, Кортасар је и претходна два, фабуларна дела романа представио као творевину више различитих писаца (Кортасара, Морелија, па и самог протагонисте Оливејре).²⁰ Сваки од њих у различитим поглављима *Школица* мање или више непосредно се бави проблемом стварања овог романа уз веома заступљен самокритичан однос према сопственом делу. Таква атмосфера навела је Луиса Харса (1966: 298) да *Школице* прогласи једним од првих хиспаноамеричких романа који су сами себи централна тема, и тиме нехотице дефинише још једну одлику енциклопедијских наратива у Кортасаровом роману. Поред тога, енциклопедијским романима својствена тензија између целовитости и отворености наратива, у *Школицама* се успоставља најпре у сукобу између претходно поменутог приказа тоталитета стварности и бројних нејасноћа и празнина у средишњем заплету романа. Проблем немогућности досезања коначног знања и отворености наратива посебно је убедљиво приказан начином на који се Кортасаров роман (не) завршава. Наиме, последњу секвенцу предложеног нелинеарног читања *Школица* чини нека врста Мебијусове траке (Марамбио 1978: 320), где 131. поглавље упућује на 58. поглавље које читаоца шаље назад на 131. поглавље, и тако у бескрај.

Романескна форма *Школица* проистиче из интегралистичке визије света аргентинског писца. *Хазарски речник* у том погледу садржи више сличности са најпознатијим Кортасаровим романом *Школице*, него са делом Хорхеа Луиса Борхеса – нарочито ако имамо у виду однос поменутих аутора према енциклопедијским наративима. Док је енциклопедија у Борхесовом опусу мотив и симбол несумњивог ауторитета знања, у Кортасаровим *Школицама* и Павићевом *Хазарском речнику* она пресудно утиче на сам облик романа. Кортасарове *Школице* представљају зачетак енциклопедијске парадигме у савременом роману, с нагласком на нелинеарном читању, фрагментарности и отворености форме, умножавању ауторских фигура и читалачкој слободи. Ове одлике ће двадесет година касније навести Милорада Павића да у потпуности реализује форму енциклопедијског наратива коју је Кортасар тек наслутио, а нама ће пружити мноштво разлога за колебање око Павићевог „не” у „не волим Кортасара”.

ЛИТЕРАТУРА

- Аласраки 1994: J. Alazraki, *Hacia Cortázar: aproximaciones a su obra*. Madrid: Anthropos.
- Алегрија 1969: F. Alegría, *Rayuela: o el orden del caos*, *Revista Iberoamericana*, 35.69, 1966, 459–472. *Revista Iberoamericana*. 17.01.2014.

²⁰ За више детаља о ауторима *Школица*, видети нпр.: Осес 1988; Гнуцман 1989: 96; Варела Хакоме 1993: 163; Аморос 2014: 46; Вуловић 2018: 22–24.

- Алексић 2007: T. Aleksić, Mythistory in a nationalist age: a comparative analysis of Serbian and Greek postmodern fiction, PhD Thesis, Rutgers University. Rucore: Rutgers University Community Repository. 07.04.2014.
- Аморос 2014: A. Amorós, Introducción, en: J. Cortázar, *Rayuela*, 27^a edición, Madrid: Cátedra, 15–93.
- Андерсон 1986: W. Anderson, Encyclopedic Topologies, MLN, 101.4, 1986, 912–929. JSTOR. 10.09.2019.
- Ахметагић 2006: J. Ahmetagić, *Unutrašnja strana postmodernizma*, Beograd: Raška škola.
- Баренекеа 1981: A. M. Barrenechea, La estructura de *Rayuela* de Julio Cortázar, en: P. Lastra (ed.), *Julio Cortázar*, Madrid: Taurus, 207–224.
- Бланшо 1971: M. Blanchot, Le temps des encyclopédies, dans: *L'amitié*, Paris: Éditions Gallimard, 50–55.
- Бокино 1990: A. Bocchino, Entre lo dicho y lo callado: buscando al lector libre de «Rayuela», *Cuadernos para Investigación de la Literatura Hispánica*, 13, enero 1990, 143–147. Fundación Dialnet. 13.10.2014.
- Болди 1980: S. Boldy, The final chapters of Cortázar's *Rayuela*: madness, suicide, conformism?, *Bulletin of Hispanic Studies*, 57.3, 1980, 233–238. ProQuest. 13.10.2014.
- Болдори 1966: R. Boldori, Sentido y trascendencia de la estructura de «Rayuela», *Boletín de Literaturas Hispánicas*, 6, 59–69.
- Бошковић 2002: S. Bošković, Les éléments du folklore slave dans la littérature contemporaine serbe: Milorad Pavici, le Dictionnaire khazar, *Revue des études slaves*, 2002, 353–362. Persée. 22.10.2014.
- Буркхарт 1998: D. Burkhart, Culture as Memory: On the Poetics of Milorad Pavić, *Review of Contemporary Fiction*, 1998, 164–171. ProQuest. 22.10.2014.
- Ван Евејк 2011: P. Van Ewijk, Encyclopedia, Network, Hypertext, Database: The Continuing Relevance of *Encyclopedic Narrative* and *Encyclopedic Novel* as Generic Designations, *Genre*, 44.2, 2011, 205–222. Duke University Press. 10.09.2019.
- Варгас Љоса 2007: M. Vargas Llosa, *Cien años de soledad*. Realidad total, novela total, en: G. García Márquez, *Cien años de soledad*, Madrid: Real Academia Española: Alfaguara, xxv–lviii.
- Варела Хакоме 1993: B. Varela Jácome, Análisis del experimento narrativo de *Rayuela*, en: E. Valcárcel (ed.), *Hispanoamérica en sus textos: ciclo de conferencias. (A Coruña, 1992)*, A Coruña: Universidade da Coruña. Servizo de Publicacións, 157–181.
- Вуловић 2014: К. Вуловић, Између привида и љубави: Борхес и Павић, у: Д. Бошковић (ур.). *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са VIII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (25–26. X 2013)*. Књ. 2, Сатир, сатира, сатирично, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277–282.
- Вуловић 2015: К. Вуловић, Читање између редова: 34. поглавље *Школица* Хулија Кортасара, Липар, 17.59, 255–267.

- Вуловић 2018: К. Вуловић, Наратив љубави у романима Хулија Кортасара и Милорада Павића, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, E-teze Univerziteta u Beogradu. 15.08.2019.
- Вучковић 2013: Р. Вучковић, *Модерни роман двадесетог века*, Београд: Службени гласник.
- Гнуцман 1989: R. Gnutzmann, *Rayuela, Julio Cortázar*, Madrid: Alhambra.
- Голден 1991: П. Голден, Чињенице о Хазарима, Београд: *Књижевност*, 46.91.1/2, 209–216.
- Гонзалес Дуењас 2014: D. González Dueñas, *Rayuela: Cuaderno de lectura. Un tránsito por la novela de Julio Cortázar*. Cooyoacán, México: La Cabra Ediciones.
- Дамрош 2003: D. Damrosch, *The Poisoned Book*, in: *What is World Literature?*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 260–279.
- Делић 1991: J. Delić, *Hazarska prizma: tumačenje proze Milorada Pavića*, Београд: Prosveta; Досије; Титоград: Oktoih; Горњи Милановац: Дење новине.
- Дидро 2017: D. Diderot, *Encyclopédie, Édition Numérique Collaborative et CRitique de l'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers (1751–1772)*, Vol. 5. <<http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopédie/article/v5-1249-0/>> 15.08.2019.
- Дицков 2016: В. Дицков, *Хиспаноамеричка књижевност: од постмодернизма до постбума*, Београд: Филолошки факултет.
- Еко 1966: U. Eco, *Le poetiche di Joyce: dalla Summa al Finnegan's wake*, Milano: Bompiani.
- Еко 1979: U. Eco, *Opera aperta*, Milano: Bompiani.
- Зорић 1988: П. Зорић, Милорад Павић или Новалисова 'Мудрост загонетке', Београд: *Књижевност*, 44.82.11, Београд, 1754–1762.
- Иконен 2006: Т. Ikonen, *Literary Encyclopedia: A User's Manual*, *Cybertext Yearbook*, 2006. ResearchPortal Helsinki. 04.09.2019.
- Јанићијевић 2011: Н. Јанићијевић, Рецепција Милорада Павића на шпанском, каталонском и португалском језику, *Летонис Матице српске*, новембар 2011, 868–876. Матица српска. 15.12.2016.
- Јерков 1992: А. Jerkov, *Nova tekstualnost, u: Nova tekstualnost: ogledi o srpskoj prozi postmodernog doba*. Nikšić: Unireks; Београд: Prosveta; Подгорца: Oktoih, 163–221.
- Јерков 1994: А. Јерков, О неизговорљивом, у: *Књижевни сусрети „Савремена српска проза”, Зборник излагања са Деветих књижевних сусрета „Савремена српска проза”, 6-7. новембар 1992, Трстеник*, Трстеник: Народни универзитет: ТИЛТ: Металограф; Београд: Сфаирос, 39–43.
- Јовановић 1991: G. Yovanovich, *Julio Cortázar's Character Mosaic: Reading the Longer Fiction*, Toronto: University of Toronto Press.
- Јоковић 2002: М. Јоковић, Стратегија интертекстуалности у прозном писму Милорада Павића, *МСЦ Научни састанак слависта у Вукове дане*. Свеска 30/2, Београд, Нови Сад, 12–17.9.2000, Српска књижевност у контексту европске књижевности, 2002, 487–496. *Дигитална библиотека Филолошког факултета Универзитета у Београду*. 20.10.2016.

- Калус 1999: I. Callus, Cover to Cover: Paratextual Play in Milorad Pavić's *Dictionary of the Khazars*, *Electronic Book Review*, 01.01.1999. Electronic Book Review. 12.09.2017.
- Кинг 2006: J. King, The Boom of the Latin American novel, in: E. Kristal (ed.), *The Cambridge Companion to the Latin American Novel*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 59-80.
- Кларк 1992: H. A. Clark, Encyclopedic Discourse, *SubStance*, 21.1.67, 1992, 95–110. JSTOR. 10.09.2019.
- Кортасар 1984: H. Kortasar, *Školice*, Prevela Silvia Monros Stojaković, Beograd: Prosveta: Narodna knjiga: Književne novine: Rad.
- Кортасар 1991: J. Cortázar, *Rayuela*, Edición crítica, Nanterre: ALLCA Xxe.
- Макадам 1971: A. MacAdam, La Simultaneidad en las Novelas de Cortázar, *Revista Iberoamericana*, 37.76/77, 1971, 667–676. Revista Iberoamericana. 15.11.2016.
- Марамбио 1978: J. L. Marambio, Julio Cortázar y la contra-novela, PhD Thesis, Texas Tech University. ProQuest. 13.10.2014.
- Менделсон 1976а: E. Mendelson, Encyclopedic narrative: from Dante to Pynchon, *MLN*, 91.6, 1976, 1267–1275. JSTOR. 10.09.2019.
- Менделсон 1976б: E. Mendelson, Gravity's Encyclopedia, in: G. L. Levine and D. Leveranz (eds.), *Mindful pleasure: essays on Thomas Pynchon*, Boston: Little, Brown, 160–195. Internet Archive. 10.09.2019.
- Михајловић 1992: Ј. Михајловић, *Прича о души и телу: слојеви и значења у прози Милорада Павића*. Београд: Просвета.
- Михајловић 1994: Ј. Михајловић, Читање и пол, у: Књижевни сусрети „Савремена српска проза“, *Зборник излагања са Деветих књижевних сусрета „Савремена српска проза“, 6–7. новембар 1992, Трстеник*, Трстеник: Народни универзитет: ТИЛТ: Металограф; Београд: Сфаирс, 21–28.
- Мустур 2015: М. Мустур, Повратак отписаном – нова читања *Хазарског речника* из угла немачке науке о књижевности/Die Rückkehr zum Verworfenen – neue Lesarten des Chasarischen Wörterbuchs in der deutschsprachigen Literaturwissenschaft, у: Ј. Марићевић (ур.), *Летеће виолине Милорада Павића: зборник: [тридесет година Хазарског речника]*, Нови Сад: Студентска асоцијација Филозофског факултета, 91–117.
- Недић 1986: М. Nedić, Hazarski i drugi palimpsesti Milorada Pavića, *Savremenik*, 32.1/2, Beograd, 61–90.
- Новак Бајцар 2015: S. Novak Bajcar, Borhesovska fantastika. Danilo Kiš, Milorad Pavić i postmodernizam, u: *Мапе времена: српска постмодернистичка проза пред изазовима епохе*, Prevela Ljubica Rosić, Beograd: Službeni glasnik, 95–127.
- Олах 2012: К. Олах, *Књига – Бог: (постмодерна) духовност у Хазарском речнику Милорада Павића*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Осес 1988: J. E. Osses, La novela morelliana en „Rayuela“, de Julio Cortázar, *Revista Chilena de Literatura*, 31, Apr. 1988, 9–32. JSTOR. 20.04.2014.

- Острија Гонсалес 1980: М. Ostria González, *Rayuela*: poética y práctica de un lector libre, *Revista Chilena de Literatura*, 15, Apr., 1980, 15–33. JSTOR. 20.04.2014.
- Павић 1984: М. Павић, *Хазарски речник: роман-лексикон у 100.000 речи: [мушки примерак]*. Београд: Просвета.
- Павић 1989: М. Павић, О Хазарском речнику, у: П. Палавестра (ур.), *Српска фантастика: натприродно и нестварно у српској књижевности*, Београд: САНУ, 633–638.
- Павић 2005: М. Павић, Почетак и крај читања – почетак и крај романа, у: Ј. Павић (прир.), *Роман као држава и други огледи*, Београд: Плато, 14–24.
- Петровић 2012: П. Петровић, Енциклопедичност као поетички модел романа Растка Петровића, Докторска дисертација, Универзитет у Београду. Е-тезе Универзитета у Београду. 15.08.2019.
- Петровић 2013: П. Петровић, *Откривање тоталитета. Романи Растка Петровића*, Београд: Службени гласник.
- Пијановић 1998: П. Пијановић, *Павић*, Београд: „Филип Вишњић”.
- Рама 2005: Á. Rama, *El boom en perspectiva*, *Signos Literarios* 1, enero-junio, 2005, 161–208. Signos Literarios. 12.09.2014.
- Рејси 2014: М. W. Raese, *The Contemporary Encyclopedic Novel*, PhD Thesis, University of Tennessee. TRACE Tennessee Research and Creative Exchange. 10.09.2019.
- Рогозински 1999: J. Rogozinski, *La fin de l'unité yougoslave et la littérature: à propos du „Dictionnaire Khazar“ de Milorad Pavic*, *Esprit*, 252.5, 1999, 53–60. JSTOR. 12.09.2014.
- Свигер 1975: R. Swigger, *Fictional Encyclopedism and the Cognitive Value of Literature*, *Comparative Literature Studies*, 12.4, 1975, 351–366. JSTOR.10.09.2019.
- Стојановић 2009: М. Стојановић, *Хомерски видици Милорада Павића, Летопис Матуце српске*, јул-август 2009, 96–109. Матица српска. 15.12.2016.
- Фрај 1973: N. Frye, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Фуентес 1967: C. Fuentes, *Rayuela: La novela como caja de Pandora*, *Mundo nuevo*, 9, 1967, 67–69.
- Халкин 1988: H. Halkin, *Fic.tio.nary*, *The New Republic*, December 19, 1988, 38–41. 25.11.2014.
- Хардин 1994: M. Hardin, *Non-cooperative game theory and female-readers: How to win the game of Hopscotch*, *Hispanófila*, 111, Mayo 1994, 57–72. JSTOR. 10.01.2016.
- Хардин 1997: M. Hardin, *Dictionary of the Khazars and Landscape Painted with Tea: Gendered Reading: Or Is the Female Reader Just a Male in Drag?*, *Canadian-American Slavic Studies*, 31.3, 1997, 289–312. ProQuest. 20.10.2014.
- Харс 1966: L. Harss, *Julio Cortázar, o la cachetada metafísica*, en: *Los nuestros*, Buenos Aires: Editorial Sudamericana, 252–300.

- Хаси 1981: В. L. Hussey, Rayuela: Chapter 55 as Take-(away), *The International Fiction Review*, 8.1, 1981, 53–60. *Centre for Digital Scholarship Journals*. Web. 10.01.2016.
- Херман 2010: L. Herman, Encyclopedic Novel, in: D. Herman, M. Jahn and M. L. Ryan (eds.), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, New York: Routledge.
- Цветановић 2002: I. Cvetanović, The Search for Pre-Adam: the Mythopoeic Dimension in *Dictionary of The Khazars*, By M. Pavić, PhD Thesis, University of Illinois at Chicago.
- Шо 1994: D. L. Shaw, Which Was the First Novel of the Boom?, *The Modern Language Review*, 89.2, Apr. 1994, 360–371. JSTOR. 20.10.2014.
- Шо 1998: D. L. Shaw, El 'Boom', en: *Nueva narrativa hispanoamericana. Boom. Posboom. Posmodernismo*, Madrid: Cátedra, 99–158.
- Шомло 1991: A. Šomlo, *Hazari, ili obnova vizantijskog romana: razgovori sa Miloradom Pavićem*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Штерлеман 2015: И. Штерлеман, Енциклопедијски лавиринт: Судар барока и просветитељства у *Хазарском речнику* Милорада Павића, у: Ј. Марићевић (ур.), *Летеће виолине Милорада Павића: зборник: [тридесет година Хазарског речника]*, Нови Сад: Студентска асоцијација Филозофског факултета, 55–63.

Ksenija M. Vraneš

ENCYCLOPEDIC PARADIGM IN *DICTIONARY OF THE KHAZARS* BY MILORAD PAVIĆ AND *HOPSCOTCH* BY JULIO CORTÁZAR

(Summary)

Even though Milorad Pavić once said that he didn't particularly like Julio Cortázar, he might have unwillingly carried out the literary experiments that Cortázar had started. In that sense, *Dictionary of the Khazars* has much more in common with Cortázar's best known novel *Hopscotch* than it does with the oeuvre by Jorge Luis Borges with whom he is often related, especially if one has in mind their approach to encyclopedic narratives. While the encyclopedia stands for a symbol of knowledge in Borges's short stories, in both Cortázar's *Hopscotch* and in Pavić's *Dictionary of the Khazars* it determines the very form of the novels. Cortázar's *Hopscotch* find itself at the beginning of the creations of encyclopedic novels in contemporary literature, with special attention paid to the non-linear reading, multiplication of the authors and great freedom given to the reader. The narrative form of *Hopscotch* is a result of its author's integrative and open worldview, that will in two decades lead to a complete realization of the encyclopedic form in Pavić's *Dictionary of the Khazars*.